

"חוברת פולין" (אוגוסט 1940) ציון דרך בהנצחת הקהילות לנוכח השואה

רחל סטפק

לשואה. רוני כוכבי־נהב סבורה כי כאשר חיפשו יוצאי הערים והעיירות ממזרח אירופה כלים להנצחה, הם בחרו לצקת את התכנים החדשים אל הכלים הקיימים, תוך שילוב בין ספרי "יזכור" לבין פנקסי הקהל.⁶ ספרי "יזכור" והפנקסים לזכר קהילות שנחרבו היו תגובה קיבוצית לשואה ויצאו לאור מטעם ארגוני הקהילות (הלנדסמנשפטים) של הניצולים. מטרת הניצולים הייתה להתמודד עם אבלם ולעשות אותו כלי לגיבוש תודעה היסטורית.⁷

יהודית תידור־באומל כתבה כי דפוס ספרי ה"יזכור" מתאפיין ברשימות מאת חברי הקהילה (ערוכות בידי סופר, היסטוריון או עורך מקצועי), המתארות את תולדות העיירה לפני מלחמת העולם השנייה, את תלאותיה בשנות הכיבוש, ובסופו של דבר את הכחדתה בידי הנאצים.⁸ באופן טבעי, הנצחת הקהילות בעצם ימי השואה, וב"חוברת פולין" בכלל זה, שמה דגש על התקופה שקדמה לשואה בשל המחסור במידע על מצבן של הקהילות בתקופת השואה. המאמרים בקבצים אלה הסתיימו לעתים במסירת ידיעות על מצב הקהילה עד אותה נקודת זמן תוך הבעת תקווה שהיא לא נחרבה כליל, אולם עם חלוף הזמן ועם בוא הידיעות הטרגיות, התחלפה נימת התקווה שאפיינה את הקבצים המוקדמים בנימה של קינה ובתחושת אבל כבד על חורבנה המוחלט.

הידיעות על גורל היהודים בפולין וההכרה בחורבן התרבות העברית "שם"

מיד עם פלישת הצבא הגרמני לחלקה המערבי של פולין, פתח המשטר הנאצי בפעולות טרור שכוונו לאוכלוסייה היהודית והחל בהקמת גטאות. לפי המחקר ההיסטורי, כבר בתחילת המלחמה הופנתה תשומת הלב של היישוב היהודי בארץ ישראל לגורל יהודי פולין. ביישוב היהודי ידוע על הקמת הגטאות ועל התנאים הקשים ששררו בהם, וידע זה קיבל ביטוי בעיתונות הארץ־ישראלית. יוסף גורני טען במחקרו על העיתונות היהודית לנוכח השואה, כי בפרק הזמן שמפרוץ המלחמה ועד יוני 1941 שלטה ההכרה שהמצוקה היא חמורה וכי לא הייתה כדוגמתה בתולדות העם היהודי, אך טרם בשלה ההכרה בדבר התרחשותו של אסון לאומי שאין לו תיקון.⁹

חלקה המזרחי של פולין נכבש בידי צבא ברית המועצות בהתאם להסכם ריבנטרופ-מולוטוב, והיה תחת שלטון הסובייטים עד לפלישת הנאצים לברית המועצות במבצע ברברוסה (יוני 1941). לפיכך, כאשר נדפסה החוברת, באוגוסט 1940, היה גורל היהודים באזור הכיבוש הסובייטי שבמזרח פולין שונה לגמרי מזה של יהודי פולין המערבית

"חוברת פולין" ראתה אור במסגרת כתב העת מאזנים באוגוסט 1940, כמפעל סיכום והנצחה של התרבות היהודית בפולין.¹ החוברת הוקדשה לעבר של יהדות פולין, ובמיוחד לתרבותה מתוך הכרה בפגיעה האנושה שחוותה יהדות זו מפרוץ המלחמה. החוברת הדגישה את תרומתם של מרכזי התרבות היהודיים בפולין, אשר הלכו ונחרבו באותם ימים, להתפתחותה של התרבות העברית, ובכלל זה הספרות העברית, בארץ ישראל.

הסופרים העבריים בארץ ישראל ראו עצמם כחוליה בשלשלת הדורות, חוליה הנושאת זיכרון חי של אותה מציאות הולכת ואובדת. הסופרים היו קהילה בעלת מעמד ציבורי מרכזי והשפעה ביישוב היהודי בשנות הארבעים של המאה העשרים. לפיכך הם חשו חובה להעלות על הכתב את זכר העבר למען דורם ולמען הדורות הבאים. במהלך מלחמת העולם השנייה ראו אור ביוזמת הסופרים בארץ ישראל כמה מפעלי הנצחה. "חוברת פולין" הייתה הראשונה שבהם.²

מאזנים היה כתב העת של אגודת הסופרים העבריים. גרשון שקד הגדיר את אופיו של כתב העת מאזנים כ"כללי" ו"ממוסד". היה זה ביטאון בעל השפעה שריכז סביבו את טובי המשמרת הוותיקה בספרות, בשירה ובביקורת העברית.³ נורית גרץ כתבה במחקרה על הספרות והאידיאולוגיה בארץ ישראל בשנות השלושים, כי מערכת מאזנים ייחסה חשיבות מכרעת לשימור העבר היהודי על כל רבדיו ולקשר עם מסורת הגולה כבר בשנות השלושים.⁴ אין תמה אפוא שכתב עת ספרותי זה היה הראשון שהפיק מפעל הנצחה מסוג זה.

אפשר לראות בחוברת זו ניסיון ראשוני בתחום ספרות הנצחה לנוכח השואה. חוברת זיכרון מסוג זה נשענת על מסורת ספרות הנצחה שנתגבשה ביהדות מימי הביניים. מחקרים רבים הוקדשו לספרות הנצחה בכלל ולספרי הקהילות בפרט, אולם מפעלי הנצחה המוקדמים שראו אור בארץ ישראל במהלך מלחמת העולם השנייה, ובתוכם "חוברת פולין", לא נזכרים בהם. בספרו דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון סקר עמנואל סיון את מסורת ספרות הנצחה היהודית למן ימי הביניים ועד ימינו, ואת תהליך החילון שעברה ספרות זו במאות האחרונות. מימי הביניים התפתחו שתי צורות של ספרי הנצחה: האחת היא ספרי הזיכרון ("יזכור־בוך", "ממור־ביכר"), מעין יומנים היסטוריים שתיארו את תולדות הקהילה, רבניה וגבאיה המפורסמים, קורות הרדיפות שעברה ורשימות הקדושים; והשנייה היא פנקסי הקהילות, שנכתבו בהם האירועים המרכזיים בחיי הקהילה והחיים חברתיים והכלכליים.⁵ שתי צורות אלה השתלבו בספרות הנצחה

מאזנים

ירחון

יוצא על-ידי אגודת הסופרים העבריים בא"י

חוברת פולין

<p>יעקב פִּיכְמָן ב. דינבורג ש. א. הורודצקי שמתח אסף מ. בובר שלשת המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה י. קלוזנר גליציה מלפני שלשים וחמש שנים ערכו ההיסטורי של המרכז היהודי שבפולין י. גרינבוים</p>	<p>בשער דרכה ההיסטורית של יהדות פולין זיהדות הפולנית החיים הפנימיים של יהודי פולין ראשיתה של החסידות שלשת המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה י. קלוזנר גליציה מלפני שלשים וחמש שנים ערכו ההיסטורי של המרכז היהודי שבפולין י. גרינבוים</p>
---	---

<p>יעקב שטיינברג ר' בנימין אשר ברש ש. שלום ישראל כהן בנציון בנשלום א. א. שכולי דוד רוקח דב שטוק פנחס לגדר אברהם רייזין יעקב פִּיכְמָן</p>	<p>ורשה זמורוב, עיר מולדת רגלים מקוצנות ילדות בגולה באסקולריה של עיר אחת אנו חולכים לזילנא שרטוט לודו ימים (שירים) הנושא: פולין בני גילי (שירים) סחר-סחר (שיר) נוסח פולין</p>
---	---

אנשי-מדינה ביהודי פולין / צבי קארל; דברי הקדשה למלך
הפולני / שלמה מימון; פרץ-פרישמן / נתן גרינבלט;
התקופה האחרונה ביצירת העברית / ש. י. פינלס; שלשה ספרים
על חרבן פולין / נתן גרינבלט.

משהו / ר' בנימין; ח. ג. ביאליק / ש. צמח; בשולי חיינו
(א-ג) / פלאי.

הרוקם / שלום קלמר; בשבי הזנחן / י. סערונג; עם
סיומם של "דברי ימי עם עולם" / עמנואל בן-גריזון.

חוברת ג'יד' (ניסים) **בסיוע של 'מוסד ביאליק'** תמוז-אב ת"ש
ת"א תל-אביב

חוברת פולין, מאזניים, אוגוסט 1940

בין הנציגים הבולטים של העלייה השלישית והעלייה הרביעית: ש' שלום (שלום יוסף שפירא, יליד 1904, עלה בשנת 1922), דב שטוק (לימים סדן; יליד 1902, עלה בשנת 1925) וישראל כהן (יליד 1905, עלה בשנת 1925). מאפיין בולט של המשתתפים הוא השיעור הגבוה של אנשי העלייה החמישית: כמעט חצי מהמשתתפים בחוברת (11 מתוך 25) עלו לארץ ישראל משנת 1933 ואילך, ובהם מרטין בובר (יליד 1878, עלה בשנת 1938), שמואל אבא הורודצקי (יליד 1871, עלה בשנת 1939) ושמואל ישעיהו פינלס (לימים פנואלי; יליד 1904, עלה בשנת 1935). אנשי רוח אלה, שהתגוררו במדינות מזרח אירופה ומרכז, חשו את התגברות האנטישמיות עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. גיל העלייה של חצי מהמשתתפים היה גבוה יחסית – מעל שלושים. רבים מהם למדו באוניברסיטאות ורשה וברלין, וחלקם אף לימדו במוסדות להשכלה גבוהה בערים הגדולות. למכלול המאפיינים הללו הייתה השפעה על המשקעים התרבותיים שעמם הם עלו לארץ ישראל ועל יחסם לגולה.

שהיו תחת הכיבוש הגרמני. ממהפכת אוקטובר 1917 היו יהודי ברית המועצות תחת משטר דיכוי שאסר עליהם לקיים פעילות דתית, והשפה והתרבות העברית נאסרו רשמית במסגרת היבסקציה. לפיכך נפילת האוכלוסייה היהודית במזרח פולין לידי המשטר הסובייטי איימה על המשך קיומה של תרבות יהודית בקרב קהילות אלה ונתפסה על ידי רוב האוכלוסייה ביישוב הארץ-ישראלי כאסון.¹⁰ דינה פורת ויחיעם ויץ העריכו כי בשנתיים הראשונות למלחמה לא הכול הבינו את ההבדל המכריע בין גורלן של שתי האוכלוסיות הללו.¹¹

הפנמת משמעות הידיעות על הפגיעה הקשה בקהילות היהודיות בפולין וחורבן בשנה שחלפה למן פרוץ מלחמת העולם השנייה בספטמבר 1939, וההכרה במשבר הפוקד את יהדות פולין הובילו, באופן טבעי ובהכרח, גם להכרה בחורבן של המרכז התרבותי היהודי בפולין. הכרה זו עוררה תגובה ספרותית מיידית בדמותם של דברי סיכום והספד על המפעלים התרבותיים במרכזים היהודיים. ברוך קרופניק (לימים קרוא) כתב כבר שבועיים לאחר פרוץ המלחמה, כי עם פרוץ המלחמה למעשה "נחרב עם חורבן הישוב היהודי הגדול בפולין גם המרכז הספרותי העברי שביוארשה". מסקנתו הטרגית התבררה עם הזמן כנכונה: "ברור, שהספרות העברית מעכשיו ספרות ארצישראלית. אבל כנראה שעדיין לא תפסו סופרינו את הדבר".¹² סיכום ראשון ותמציתי שעניינו המרכז התרבותי בפולין וחורבן נערך במאמר מאת בנציון בנשלום ("כ"ץ) בעיתון דבר ביוני 1940.¹³

קווי מתאר ל"חוברת פולין"

יעקב פִּיכְמָן, עורך מאזנים, החל את העבודה על "חוברת פולין" חודשים ספורים לאחר פרוץ המלחמה.¹⁴ לדברי פִּיכְמָן, לאחר ההודעה על הוצאתה הקרובה עוררה החוברת עניין רב בקרב חוגי הסופרים והעסקנים.¹⁵ בחוברת כסלו-טבת ת"ש (נובמבר 1939) של מאזנים נקבע כי "חוברת פולין" תהא החוברת השלישית בכרך. היא נועדה, לפיכך, לצאת לאור בשבת ת"ש (ינואר 1940), אך התעכבה בין השאר עקב סגירת בית הדפוס של טברסקי והדפסתה נדחתה פעמים מספר.¹⁶ לבסוף היא ראתה

יעקב פִּיכְמָן (באדיבות מכון גנזים)

אור כשנה לאחר הפלישה לפולין (אוגוסט 1940, תמוז-אב ת"ש). "חוברת פולין" נדפסה בפורמט של חוברת כפולה (180 עמוד). היא מתאפיינת בריבוי מאמרים מחקריים, ביצירות פרוזה רבות, ברשימות קצרות ובמספר מועט יחסית של שירים, שלושה במספר. אפשר אולי להסביר את העדפת הפרוזה והפובליציסטיקה במגמת החוברת לשמש תעודה ספרותית והיסטורית לעבר שהיה ואיננו עוד. בחוברת יש ייצוג לסופרים ולאנשי רוח גם מוותיקי היישוב וגם כאלה שמקורם באו.¹⁷ רוב המשתתפים היו ילידי מזרח אירופה, ובעיקר פולין וגליציה. חלקם עלו לפני מלחמת העולם הראשונה או זמן קצר לאחריה, וחיו מחוץ לתחומה של אירופה זה שנים רבות. בין המשתתפים מוותיקי היישוב ובני העלייה השנייה אפשר למנות את ר' בנימין (יליד 1880, עלה בשנת 1907), יעקב שטיינברג (יליד 1887, עלה בשנת 1914) ואשר ברש (יליד 1889, עלה בשנת 1914).

מרצי האוניברסיטה העברית (בן-ציון דינבורג [לימים דינור], שמחה אסף, יוסף קלוזנר ומרטין בובר) שהתקיימה באוניברסיטה בחודשים ינואר-פברואר 1940 במטרה "להקנות לציבור מושגים וידיעות על תפקידו של מרכז זה בתולדות ישראל, מה נתן לספרות העברית לענפיה השונים ומה הם הנכסים הרוחניים שבהם העשיר את העם כולו". לאחר צאת "חוברת פולין", ראו אור ארבעת מאמרים אלה כתדפיס, בחוברת נפרדת.²¹

את המאמרים במדור ההיסטורי אפשר לחלק לשתי חטיבות: האחת היא חטיבת המאמרים המחקריים-ההיסטוריים שעניינם תולדות יהדות פולין והיבטים חברתיים שלה. על "דרכה ההיסטורית של יהדות פולין" כתב ב' דינבורג, ובחן את ההשפעה של הנסיבות החיצוניות וארגון חיים הפנימיים על אופיה של יהדות פולין. שמואל אבא הורודצקי כתב על "היהדות הפולנית", ועל פולין כאחד המרכזים הדתיים היהודים המשפיעים ביותר בעם היהודי. "ראשיתה של החסידות" מאת מרטין בובר דן בעליית החסידות בקרב יהדות פולין. "ערכו ההיסטורי של המרכז היהודי בפולין" מאת יצחק גרינבוים, חבר הנהלת הסוכנות היהודית ולשעבר ממנהיגיה של יהדות פולין,²² מציג את תפיסתו שיהדות פולין התאפיינה בחינוניות וניסתה להעמיד את חייה על יסודות לאומיים, ולהתגבר על הטמיעה שארבה לה. המאמר "החיים הפנימיים של יהודי פולין (לפני תקופת ההשכלה)" מאת שמחה אסף, עניינו בישיבות המרכזיות שצמחו בפולין ובסדרי החיים בקהילות היהודיות ברחבי פולין ודרכי הארגון שלהן. אסף סיים את מאמרו בהתייחסות לימים של מלחמת העולם השנייה. לתפיסתו, האסון הנוכחי שפקד את היהדות הפולנית היה אירוע בתוך רצף האסונות שמהם סבל העם היהודי לאורך ההיסטוריה. מדבריו עלתה נימה של תקווה ליהדות זו שעוד תצליח, כבעבר, להתאושש מן המהלומה שניחתה עליה. הוא אף קרא ליהודי העולם לפעול למען האחים שבפולין:

קפואים ומאובנים אנו עומדים לנוכח האסון האיום. [...] אובדי עצות אנו עומדים על דם אחינו אלה, משתאים ומחרישים לדעת מה יעשה להם. על העם כולו להתאושש ולגשת לפעולת העזרה מתוך אמונה שכנסת ישראל בפולין, שנלחמה על קיומה מאות בשנים בעוז ובגבורה, יקום בה הרוח להתגבר גם הפעם על כל התלאות שהקיפוה, ועוד תמלא תפקידים גדולים וחשובים בתולדות עמנו.²³

החטיבה השנייה במדור ההיסטורי כללה מאמרים בנושא תולדות הספרות והתרבות העברית בפולין, שמגמתם הייתה להמחיש את התסיסה התרבותית במרכזים היהודיים בפולין בימי פריחתם. מאמרו של יוסף קלוזנר, "שלשת המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה", סוקר את המרכזים בגליציה, בפודוליה-והלין ובוורשה ובוחן את תרומתם לספרות העברית החדשה. בדומה לשמחה אסף, אף קלוזנר סיים את מאמרו בנימה אקטואלית: "היהודים הפולניים, המעונים, הנרדפים [...] המומתים בידי תליינים והמתים מתוך רעב ועבודת-פרך, [...] האיך יקומו הם לתחייה? איך ישובו הם אל מצבם הקודם? – רק אלוהים הוא היודע!", והביע את התקווה שלאחר שיעברו הימים הרעים, יתעורר מחדש קיבוץ יהודי גדול זה לחיי-יצירה לאומיים.²⁴ משה קליינמן, עורך השבועון העולם, פרש במאמר "גליציה מלפני שלשים וחמש שנים: פרקי זכרונות" את זיכרונותיו מגליציה כמרכז תרבות יהודי בתחילת המאה העשרים. מאמרו מדגיש את החינוניות של מרכז יהודי זה, ומתעד את החיים הספרותיים הענפים שהתנהלו בו בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. קליינמן סיפר

החוברת מנתה חמישה מדורים, ולפניהם נדפס מניפסט מאת העורך. במדור הראשון הובאו שבעה מאמרים שעניינם חקר היבטים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים של יהדות פולין מאת אנשי רוח, חוקרים ידועים ודמויות מפתח ביהדות פולין. המדור השני הוקדש לעיירות היהודיות ולמרכזי התרבות היהודית בפולין, וכלל תשעה סיפורים, רשימות וכן שלושה שירים. המדור השלישי הוקדש לתעודות היסטוריות מתולדות יהדות פולין ולסקירות קצרות. שני המדורים הבאים בסוף החוברת היו מדורים קבועים ברחון: המדור הרביעי הכיל רשימות כלליות, בעיקר בנושאים אקטואליים, ובמדור החמישי היו ביקורות ספרים.

המניפסט

החוברת נפתחה, כאמור, במניפסט מאת יעקב פיכמן, עורך מאזנים. בשער הגיליון הראשון של כתבי עת ספרותיים מופיע לרוב מניפסט מאת העורך או המערכת. ככל הנראה, היות שהחוברת הייתה פרסום מיוחד של מאזנים, החליט העורך להסביר את הרקע להוצאתה. נורית גוברין סבורה כי במניפסטים של כתבי עת ספרותיים בולטת שאלת היחס בין הספרות לבין המציאות, תפקידה ומקומה של הספרות בחיים והשפעתה על החברה, או להבדיל – חוסר האונים שלה.¹⁸ במניפסט נתן פיכמן ביטוי לקושי הנפשי להתמודד עם החורבן הגדול שפקד קהילות יהודיות באירופה שהתקיימו מאות שנים. הוא ראה בהתרחשות בפולין תופעה חסרת תקדים בתולדות העולם:

מאז הוכרז על חוברת פולין [...] עמד נחשול-השמד כמעט על כל נאות יעקב באירופה, שיד האויב הנקמנית השיגתם, ואין בנו כח עוד לראות את כל גודל הפורענות, ואף לא למנות מספר לאבדותינו ולהספיד את חללינו. גם עם מלומד ביסורים כעמנו לא ידע עוד איבת-שטן וצמאון-נקם, שפגיעתם פגיעת כליון ללא רחמים, ללא הפסק, ללא שיוור. אף בימים השחורים ביותר בתולדותינו לא פגעה בנו מדת-הדין באכזריות כזו. בזה אחר זה, ובפרק-זמן כה קצר, שודדו משכנות ישראל עתיקי-ימים.¹⁹

העורך היה מודע לכך שעדיין קשה לבטא את החורבן במילים: "איך יסופר על הרג ושווד וענויים, שאין ניב להם ואין נקם ושילם להם – אשר דורות על דורות יזדעזעו לשמעם ולזכרם". בדבריו אלה העלה פיכמן את אחת הסוגיות המרכזיות אשר עמן עתידים להתמודד אנשי הרוח בעקבות השואה, והיא סוגיית הפרובלמטיקה בייצוג השואה. בהקשר זה ידועה אמרתו של הפילוסוף תאודור אדורנו משנת 1949, שכתבת שירה אחרי אושוויץ היא מעשה ברברי.²⁰ אולי בגלל ההכרה בקושי זה החליט פיכמן על מדיניות עריכה לפיה החוברת תוקדש ברובה לעבר של יהדות פולין, במגמה להיזכר ולהחיות בתודעת הקוראים את הפריחה של מרכזיה התרבותיים. פיכמן ציין שמטרת החוברת היא להמחיש את הרצף התרבותי שבין "שם" ל"כאן", ולהראות כיצד נעשתה פולין תחנה מרכזית בספרות ובשירה העברית החדשה בתקופה מכרעת בתולדות האומה. המניפסט מסתיים בהצהרה אופטימית, בתקווה שיהדות זו עוד תזכה לתקומה.

המדור ההיסטורי: תולדות יהדות פולין ותרבותה

המדור הראשון ב"חוברת פולין" הוא, כאמור, המדור ההיסטורי. המאמרים במדור זה עומדים על החינוניות בחיי הרוח, התרבות, הציונות ועוד, ומלמדים על חלקה בהתפתחות התרבות היהודית. ארבעה מתוך שבעת המאמרים שבו מבוססים על סדרת הרצאות של

עדות מורחבת על מסע זה נדפסה כארבע שנים מאוחר יותר בספרו של בנשלום, **בסער ביום סופה: פרקי פולין (1944)**.⁴¹ שתי הרשימות האחרונות במדור הספרותי נושאות אופי כללי. דב שטוק, יליד ברודי שבגליציה המזרחית, חיבר את הרשימה "הנושא: פולין (סעיפים בפרטיכל של חויה)", ואין זה מקרה, שהוא נמנע מלציין את שם המקום שעליו הוא מספר. רשימה זו, כפי שמרמזת כותרת המשנה, היא ניסיון לאפיין את החוויה הכללית של תקופת הילדות והנעורים בפולין, כאשר רוב הרשימה מנוסחת בלשון "מדברים". שטוק בחר להתמקד ביחסים שבין הקהילה היהודית לבין העמים שבקרבתם ישה. הוא תיאר בהרחבה את הלימודים בבתי הספר והתעכב על חוויות המפגש של הילד היהודי עם השפה, הספרות, התרבות וההיסטוריה של העמים הזרים.

יעקב פיכמן חיבר את הרשימה "נוסח פולין: פתיחה למסה" במיוחד עבור החוברת.⁴² הרשימה מתמקדת במרכזים הספרותיים היהודיים באודסה ובוורשה. הוא מספר על ימי ישיבתו בוורשה בראשית המאה העשרים ועוסק בסופרי ורשה הידועים, ובעיקר "ל פרץ דוד פרישמן. הרוח הבוהמיינית והאקלים המערבי והמודרני הם שמשכו את פיכמן לוורשה. לבו נמשך "כלפי העיר עצמה – עירה של הספרות העברית הצעירה". לדידו, פולין שימשה היסוד המשחרר בספרות העברית הצעירה.⁴³

בצד קטעי הפרוזה נדפסו בחוברת גם שלושה שירים. שניים מן השירים נותנים ביטוי לחווייתם של אלה היושבים ממרחק ושומעים על המתרחש בעיירות הולדתם מתוך תחושת חוסר אונים. במאמרה "מבשרך מרחוק" אפינה נורית גוברין לראשונה תופעה זו ביצירתם של הסופרים שנולדו "שם" והיו בארץ ישראל בשנות מלחמת העולם השנייה. סופרים אלה נולדו במזרח אירופה, עלו לארץ ישראל ממניעים ציוניים ולרובם ככולם נותרו שם בני משפחה, חברים ומכרים.⁴⁴ הידיעות על רציחתם של יהודים וחורבן עיירות הולדתם לוו בחשש לגורל בני משפחותיהם וחבריהם שנותרו מאחור.

דוד רוקח היה צעיר המשתתפים בחוברת (יליד 1916). הוא נולד בלבוב שבגליציה, עיר שהייתה באותם ימים תחת הכיבוש הסובייטי. שירו "ימים" מתאר את הרגשת היגון שמילאה אותו לאחר כיבוש עירו. הוא חש שקולותיהם של אביו ואחיו נישאים אליו מ"שם": "קול אָבִי שְׁמַעְתִּי / מִגֵּב הָאֲבָדוֹן: / הַצֵּילֵנִי מִחַיַּת אָדָם! / וְאָחִי עוֹלֵי־יָמִים / חָרַב שְׁלוֹפָה לְמִתְנָיו / יוֹצֵא לְקָרְבָּ... לְקִטְל רַב... // מְנִיתִי יָמִים / הַסְתַּעְרוּ כְּחֵיל־פְּרָשִׁים / עַל בֵּיתִי וְנָוִי – / וְצִלְלֵי־חָרָב עַל דָּגְלָם..."⁴⁵ השיר "בני גילי" מאת פינחס לנדר (לימים: אלעד), יליד רופשיץ שבגליציה, מתאר את החוויה הדורית של הצעירים שעלו לארץ ישראל והשאירו את משפחותיהם מאחור. הצעירים הללו (השיר נוקט לשון "מדברים"), שכעת היו כבר בעלי משפחות משל עצמם, סבלו מסייטם על חורבן ביתם. בסיוטים אלה הם שמעו רעם תותחים וראו מראות של דם נשפך. אותם צעירים זוכרים את נתיב בריחתם בצעירותם מעיר המולדת אל ארץ ישראל. כעת "עֵשֶׂן בֵּית אֲבוֹת, הֶבֶל דָּם מִתְעַלֵּעַ / וְרַעַם תוֹתֵחַ עַל רְאשֵׁים זְעִירִים, / עֵת מְנַעַל קְלָגְסִים מְסַמְר פּוֹסֵעַ – / עֵבְרָנוּ תוֹכֵם פֶּל יָמֵי הַנְּעוּרִים". סיום השיר טרגי: אין דרך חזרה אל הבית, שהרי הדרך אותה עשו מ"שם" ל"כאן" חסומה לפניהם, וכעת כל מה שנותר לדובר ולבני דורו הוא לחכות לאות מ"שם" ולצפות לגאולה: "עֵתָה אֵיךְ נוֹכַל אֶל בֵּיתָנוּ הַגֵּיעַ. / וְהוּא הֵן רְחוֹק וְאֵין דֶּרֶךְ עוֹד. / בְּרִקְטָט צָפוֹן נִסְתַּפֵּל בְּרִקְיָע / מוֹפֵת אֵם יִתְגַּל אוֹ אוֹת. // וּמוֹל תִּבְעֶרְהָ שְׁלֶפְתָּהּ

מאמריהם של ישראל כהן וא"ז אשכולי משתדלים להקיף את ההיבטים המרכזיים בחיי הקהילות שעליהן כתבו, ומפרטים את מעמד האוכלוסייה היהודית בקרב האוכלוסייה הכללית; אירועים מרכזיים בתולדות הקהילה; זרמים, תנועות ומפלגות בעולם היהודי; אישים בולטים, ובייחוד רבנים וסופרים; והמוסדות היהודיים: בתי כנסת, בתי מדרש, מוסדות תרבות ועוד. הרשימה "באספקלריה של עיר אחת" מאת ישראל כהן מוקדשת לעיירה בוצ'אץ' שבגליציה המזרחית אשר נכבשה בידי הסובייטים באמצע ספטמבר 1939. כהן, יליד אולשקובצה שבגליציה המזרחית, הגיע לבוצ'אץ' בנעוריו, לאחר שאביו התמנה לשוחט בעיירה זו. הוא סוקר את תולדות בוצ'אץ', דמויות מרכזיות בעברה, התנועות שפעלו בה ועוד. הוא מתעכב בתיאורו על האווירה בבית המדרש הישן, על הספרייה המפוארת ששכנה בו, שם נהג לשבת עגנון, יליד העיר. הוא בוחן את תרומתה של בוצ'אץ' לתרבות העברית ומציין את בני העיר שהטביעו את חותמם על התרבות העברית, ובהם: ש"י עגנון, פרופ' דוד צבי מילר, מומחה בתרבות ערב ובלשונות קדם והסופר והעורך איצ'י פרנהוף. כהן מסיים את מאמרו בהתייחסות אקטואלית לגורל הציבור היהודי תחת הכיבוש הסובייטי: "עתה באו אלה המשימים עצמם גואלים, וספק הוא אם תהיה לה לבוצ'אץ' עליה מהם. תהא נחמתנו בכך, שמקצת מתורת בית מדרשה עלתה לא"י והיא מתקיימת בבניה ובני-בניה!"³⁸

העיר לודז', שנכבשה בידי הצבא הגרמני בתחילת ספטמבר 1939 וסופחה לגרמניה, היא מושא רשימתו של א"ז אשכולי, יליד העיר. יהדות לודז', לפי אשכולי, הייתה תוססת, מלאת חיים, בעלת חיי תרבות עשירים. זרמים שונים ביהדות התקיימו בה זה לצד זה בצבעים, בלשונות, במנהגים ובתלבושות שונים. הוא מתאר את מעמדה של לודז' בקרב יהדות פולין, את רבוגיותה ואת סתירותיה הפנימיות כך: "עיר ראשונה לחסידות בכל פולין. עיר ראשונה לציונות בכל פולין. עיר ראשונה לסוציאליזם בכל פולין. עיר ראשונה לתורה בכל פולין. עיר ראשונה לחינוך העברי בכל פולין. עיר ראשונה לעושר יהודי בכל פולין. עיר ראשונה לעוני בכל פולין."³⁹

רשימה יוצאת דופן במדור הספרותי היא רשימתו של בנציון בנשלום (כ"ץ), "אנו הולכים לוילנא". זוהי עדות על בריחתו מוורשה לוילנא במהלך מסעו עם משפחתו לארץ ישראל בתחילת מלחמת העולם השנייה. הרשימה מתארת את פולין של אותם ימים בגוף ראשון מבעד לעיניו של פליט. בראשית דצמבר 1939 נמצא המחבר עם אשתו ובנו בעיר לבוב, שנפלה כעבור שלושה שבועות מיום פרוץ מלחמת העולם השנייה בידי ברית המועצות. בנשלום מספר כי התרכזו בה באותם ימים רבבות פליטים מרחבי פולין. המחבר היה טרוד במחשבות על אפשרויות הבריחה, אך כל הגבולות היו סגורים בפני משפחתו. לאוזניו גונבו שמועות על פעילות יהודית מחתרתית המתקיימת בוילנא והמארגנת מעבר אל ליטא. בני המשפחה הצליחו לעבור לשטח ליטא, ובכל תחנה בדרך חיכה פעיל יהודי שסייע בהתקדמות לכיוון וילנא. איכרים מקומיים הסתירו אותם ושימשו מורי דרך, ולאורך מסע ההימלטות סחבו ההורים את ילדם ב"שק" צמוד לגופם. תוך כדי ההליכה במסע המפרך, צפו הזיכרונות מן הימים של פרוץ המלחמה: "אני צועד, הלב נלחץ כבצבת, תמונות הימים שעברו עולות מתהומות הנפש ושוב אני רואה בתים בוערים ורחובות הרסים ואנשים אומללים הנמלטים על נפשם אובדי-עצות ושוב אני שומע נפץ פצצות ושתיקות-כדורים ובכי-מסכנים".⁴⁰ הרשימה מסתיימת כשהמשפחה מגיעה לוילנא.

לדפוס אמנותי-ספרותי. ודאי שלאחר שירחיקו הדברים מתחום הראיה הפיסית והחתך הראשוני, ויוקדם עור העתים על הפצעים הפתוחים השותתים דם – יצָרְרו גם בדפי שירה ואמנות, אולם לפי שעה עלינו להסתפק בפיזורי ניצוצות, הניתזים פה ושם מהמדורה הגדולה, שאכלה את יהדות פולין.⁵⁰

בדברים אלה ביטא גרינבלט את הקושי בעיבוד ספרותי של אירועי השעה מחמת היעדר מרחק אסתטי. לטענתו, שלושת הספרים הנסקרים הצליחו לצרף קטעי חיים, התרחשויות ו"השתוללות שטניים" מחד גיסא, ומאמצי גבורה, העפלה והקרבה עצמית מאידך גיסא. שלושתם מספרים על אימי הימים והם תעודות נאמנות לחורבן פולין וליהדות פולין.

מדורים נוספים: ביקורות ספרים ונושאים אקטואליים

המדור הרביעי, שכותרתו "רשימות", הוקדש בעיתון לעניינים שוטפים של אקטואליה ותרבות. במסגרתו נדפס הטור הקבוע "משהו", ובו תגובותיו של ר' בנימין על אירועים ועניינים אקטואליים שונים. הוא פתח את דבריו ב"מעט התנצלות", הסבר להיעדרותו מהחברות האחרונות של **מאזנים**. ההסבר היה נעוץ במשבר שחוה בעקבות מצוקות השעה: "כלום ניתן לבאר מה שגרם לכך? המצב. שנויים עצומים שהתרחשו בעולם. מעין רעש אדמה. האי־ישי מן הצורך לעת כזאת להתבודד מעט ולשוב מחדש את החשבון הישן?"⁵¹ בקטעי הרשימות שכתב הוא התייחס גם לספר **שיחות עם היטלר** מאת ראושנינג שראה אור בשווייץ ב-1939, וקטעים ממנו נדפסו בדפי **הארץ**. ר' בנימין חש שגם לאחר קריאת הספר אין לקורא תשובה על השאלה "מה הוא היטלר בכלל?"⁵² כמו כן הופיע במדור זה טורו הקבוע של יעקב פיכמן "בשוליי-היריעה", ובו התייחסות לתופעת האנטישמיות בצרפת. לפי פיכמן, הנפול צרפת בידי הכובש הנאצי, "כל הנחשים יצאו ממאורותיהם, והם מריקים עתה את הרעל שנאסף בין שניהם הרקובות מימי דרייפוס ואילך".⁵³ בקטע נוסף עסק פיכמן בגורל יהודי בוקובינה, בסרביה והמדינות הבלטיות שמצאו עצמם חיים בשטחים שנכבשו או סופחו בידי ברית המועצות. למרות העוול הגדול שנגרם ליהודים שחיו תחת משטר זה, הוא מצא נחמה בעצם איחודה של אוכלוסייה יהודית גדולה במדינה אחת, שהרי "גוש יהודי עצום כזה, מרוכז ומלוכד במקום שאין יד הצר מכבדת עליו, סופו שיודיע על קיומו גם כעם, היודע לעמוד על נפשו".⁵⁴

המדור החמישי מכיל שלוש ביקורות על ספרים. חשובה בהקשר הנוכחי הרצוניה של יוסף סערוני על הספר **בצל הדורות** מאת אברהם נחתומי. סערוני שיבח את כשרונו של נחתומי והדגיש את הצורך הפנימי של הסופר לשמר ולתעד כל פרט ופרט של זיכרונותיו מפולין. אולם כתיבה זו, אליבא דסערוני, עומדת בעוכריה של היצירה הספרותית. לטענתו, נחתומי נשאר נאמן לעובדות אך התעלם מהאמת האמנותית, וכך החומרים ההיוליים לא הפכו בספרו לאריג אמנותי אחיד ומושלם. סערוני תלה את שורש הבעיה בנאמנותו המוחלטת, עד כדי אובססביבית, לזיכרון. לדידו, נחתומי "עורך מפקד" לכל קרובי המשפחה והשכנים לא משום שיש להם תפקיד בסיפור, אלא רק כיוון ש"הם מזדקרים מתוך מסגרת זכרונו, אין הוא יכול להשתחרר מדמויות אלה. ורוצה להנציחן לדורות".⁵⁵ המבקר מצא בספר קווים של אמן אמתי, וייעץ לנחתומי לרכוש לו יועץ ספרותי שיסייע לו להיגאל מ"שבי הזכרון". רצוניה חשובה נוספת היא זו של עמנואל בן-גוריון על **דברי ימי עם עולם** לשמעון דובנוב לרגל צאת כרך המילואים למפעל רחב היקף

את הַחֶלֶד / נִצְבְּנו כּוֹשְׁלִים, נוֹחֵל וְנָדוּם; / וְעוֹד נִצְפָה: יְבוֹאֵנוּ הַפְּלֵא / פְתָם לַיִל אֲדָם".⁴⁶ בשירתו של פינחס לנדר עלתה בהרחבה החרדה לגורל בני המשפחה. הוא היה אחד המשוררים שתחושה זו תפסה מקום מרכזי בשירתם בימי השואה. יש בידינו עדות לרגשותיו כשנה לאחר פרסום שיר זה. במאמר שכותרתו "שנתים לשואת פולין" כתב:

וקרובים ובני־משפחה עדיין שוהים שם בתוך הגיהנום [...] כל אחד מאתנו קשור אליה [ליהדות פולין] לא קשר של אחות־עם בלבד, אלא קשר של אחדות־דמים ממש. אב, אם, אח, אחות, יש כמעט לכל אחד מאתנו בתוך לוע התופת הזה. [...] אין אנו יודעים כמעט ולא כלום על המתרחש שם ברחבי פולין המדינה. אך תחושות־הבלהה יומם ולילה יבעתונו. אנו חשים בשרנו ממש כל הצלפת מגלב, כל הקשת מעדר ואת בשעת חפירת קבר, כל בעיטת מגף, כל מלה של חירוף ונידוף. וכאילו מתוך בשרנו אנו זב הדם הרב הזה של קרבנותינו היקרים.⁴⁷

השיר השלישי בחוברת, פרי עטו של אברהם רייזן, נכתב במקור באידיש ותורגם בידי אביגדור גרינשפן. רייזן היה יליד קוידנוב שבפולין מינסק ועמד במרכז חברות סופרי האידיש בוורשה. השיר מספר על יהודי החי בעוני במרתף טחוב בוורשה. הווייתו וקיומו נשענים על היכולת לסחור, והוא מתפרנס מכך בדוחק רב.⁴⁸

המדור השלישי: תעודות היסטוריות מתולדות יהדות פולין וסקירות ספרותיות

המדור השלישי כולל מאמרים קצרים שעניינם היבטים שונים בתולדות יהודי פולין וספרותם. שלושת המאמרים הראשונים עוסקים בנושאים היסטוריים, ואלה הם: "אנשי־מדינה ביהודי פולין" מאת צבי קארל, על דמויות של יהודים שעלו לגדולה בפולין; התעודה "דברי הקדשה למלך הפולני" מאת שלמה מימון שנכתבה בשנת 1798; ומאמר מאת נתן גרינבלט (לימים: גורן) על הסופרים י"ל פרץ ודוד פרישמן. עניין מיוחד בהקשר ליחסה האקטואלי של "חברת פולין" למאורעות הזמן אפשר למצוא בשני מאמרים במדור זה: "התקופה האחרונה ביצירה העברית" מאת ש"י פינלס ו"שלשה ספרים על חרבן פולין" מאת נתן גרינבלט. פינלס סקר את התקופה האחרונה ביצירה העברית. מאמרו מתאר את הידלדלות הפעילות הציבורית והספרותית במרכז היהודי בפולין בשנות השלושים, עוד קודם לחיסולו. טענתו היא, שהמצב המדיני והכלכלי החמור שיתקן את רצון היצירה בקרב יהודי פולין, ואותו שיתוק פגע ביצירה הספרותית העברית, ובעיקר בתחום הפרוזה. הוא דן בסופר צבי זבולון ויינברג, במשורר יעקב כהן שעלה לארץ ישראל בשנת 1934, וכן במשוררים מתתיהו שוהם וברל פומרנץ. על האחרון כתב: "היזכה, שבוי־נכר, להעביר את 'ארץ־הצבי', הגנוזה בדמו, לארץ־ישראל הגיאוגרפית?"⁴⁹ הקורא ממרחק השנים יודע, שתקוותו של המחבר לא נתגשמה, וברל פומרנץ נספה בשואה. נתן גרינבלט סקר ברשימתו שלושה ספרים שראו אור במהלך שנת ת"ש בעניין חורבן פולין: **ששים יום בפולין של היטלר** מאת יואל מסטבוים בהוצאת דבר, קובצי הרשימות **בימי שואה: מפי שליחים ל'החלוק'** בהוצאת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל – הקיבוץ המאוחד ועל **משואות פולין** בהוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר – ספרית פועלים. בפתח הסקירה הוא טען שרק יד אמן מנוסה תוכל לתת בבוא העת את הביטוי הספרותי לסופות ולסערות שפקדו את יהדות פולין,

עוד טרם ישתלט עליהן [על חוויות האימים] ניב האמן לצקת אותן

בפרט בתקופה האחרונה, ולא לגילוי כוחות היצירה שלה שנתבלטו בה בשנים האחרונות, ולא לבעיות הקשר בינה לבין ארץ-ישראל הנבנית"⁶⁰. הוא הציע לייסד סדרה של ספרים בני 160-200 עמוד כל אחד, על כל קהילה יכתוב מומחה וכל ספר יכלול את הפרקים הבאים: הקדמה; תולדות היהודים באותה ארץ; מקומם בחיים הכלכליים, הפוליטיים, התרבותיים והחברתיים של הארץ; ארגונה והרכבה של הקהילה היהודית; התנועה הציונית באותה תפוצה וקשריה עם ארץ ישראל, ובסוף הספרים יבאו מפות ותמונות. בסופו של דבר, רעיונו זה לא קרם עור וגידים.

"חוברת פולין" הייתה, ככל הנראה, הדגם שעליו התבסס הקובץ **בסרביה** אשר יצא לאור כעבור כחצי שנה, במרס 1941, בהוצאת חוג עולים מבסרביה. עורך הקובץ היה חיים שורר, ויעקב פייכמן היה עורך קטעי הספרות. ניסיונו של פייכמן בעריכת "חוברת פולין" תרם לגיבוש הרעיון של הקדשת ספר לקהילה, ומעורבותו בקובץ **בסרביה** נתנה קרוב לוודאי את אותותיה בבחירת החומרים ובעיצוב מבנהו. במהלך מלחמת העולם השנייה יזמה קהילת הסופרים העבריים בארץ ישראל כמה מפעלי הנצחה מיוחדים במסגרת במות ספרותיות קיימות. כך, למשל, החל בנובמבר 1943 ועד מאי 1946, בפתח חוברות כתב העת הספרותי **גזית**, נדפס בקביעות המדור "קהילות ישראל בתפוצות הגולה". בכל גיליון הוקדש המדור לקהילה יהודית אחרת והוא כלל כמה מאמרים שעסקו באותה קהילה. דוגמה נוספת היא הכרך השמיני של השנתון **כנסת** לשנת תש"ג-תש"ד, שראה אור בינואר 1944, וכלל את המדור "כפני החורבן". גורית גוברין טענה כי כרך זה, שכינס מונוגרפיות על קהילות ישראל שנחרבו, עוד בטרם נודע היקפה של השואה, היה בעל תפקיד מרכזי בהעלאת נושא השואה על סדר היום הציבורי ביישוב היהודי.⁶¹ פרסומים אלה מטרימים את מאות ספרי הקהילות שיצאו לאור משלהי מלחמת העולם השנייה ואילך.⁶² המשותף לכל אלה הוא הקדשת חוברת, כרך או מדור למפעל הנצחה מעל דפיה של כמה ספרותיות קיימת המופיעה אחת לתקופה. הסופרים העבריים, ובראש ובראשונה העורכים של במות אלה, הגיעו לידי החלטה מודעת שאי אפשר להמשיך ולהוציא את כתבי העת כסדרם בלי להתייחס לחורבן הקהילות היהודיות בגולה. בכך נטלה העיתונות הספרותית בארץ ישראל חלק משמעותי בהתפתחות דפוסי ההנצחה של קהילות יהודיות לנוכח השואה ואפשרה לגבש נוסח של כתיבה והנצחה של קהילות שחרבו.

הערות

- 1 המאמר מבוסס על סעיף בעבודת הדוקטור שלי, **קהילת הסופרים העבריים בארץ-ישראל ותגובתה לנוכח השואה (1939-1945)**, אוניברסיטת תל-אביב 2011 (להלן: **ורדיגריסטפק, קהילת הסופרים העבריים בארץ-ישראל**). המחקר על "חוברת פולין" הוצג בחלקו בכנס של NAPH (National Association of Professors of Hebrew) בלונדון ביולי 2009.
- 2 ראו למשל: ח' שורר (עורך) ו' פייכמן (עורך קטעי הספרות), **בסרביה: קובץ, תל-אביב 1941**; המדור "קהילות ישראל בתפוצות הגולה" בחוברות כתב העת **גזית** בעריכת גבריאל טלפיר (נובמבר 1943-1946); וכן **כנסת: דברי סופרים לזכר ה. נ. ביאליק**, בעריכת יעקב כהן ופ' לחובר, ספר שמיני, תש"ג-תש"ד (המדור "כפני החורבן"). על מפעלי הנצחה אלה ראו בהרחבה בעבודת הדוקטור שכתבתי, **ורדיגריסטפק, קהילת הסופרים העבריים בארץ-ישראל**. לאחר "חוברת פולין" המשיך **מאזנים** במגמה של פרסום מאמרים אחדים על ערים ועיירות שחרבו בימות המלחמה. דוגמה לכך היא ב' קרופניק,

זה, העוסק בשנים 1914-1939. בביקורת נטען כי בגישתו של דובנוב ניכר חוסר איזון בין הדגש המושם על המרכז היהודי בגרמניה לבין הדיון במרכז העברי בארץ ישראל. כדוגמה לכך השווה בין הקיצור הרב שבו התייחס דובנוב לפרשת תל חי למול הפירוט הרב בתיאור הפרעות שערך הרוזן הילדורף בברלין בסתיו 1931. המבקר סבר, שמנקודת השקפתו של מי שעלה לארץ ישראל לא יתוארו דברי ימי התקופה בשנים שבין שתי מלחמות העולם "אלא מתוך העמדת הישוב ובניו למרכז ההרצאה. ענין האנטישמיות' [...] נדחה מאליו הצידה".⁶⁶

סיכום

"חוברת פולין" הייתה תגובה מידית לזעזוע שפקד את ציבור הסופרים העבריים בארץ ישראל עם בוא הידיעות מן המתרחש "שם". מחקרים, רשימות, זיכרונות, סיפורים ושרירים פרי עטם של אנשי רוח בני דורות שונים הוקדשו לפולין, וכל אלה מייצגים נקודות מבט שונות. יחד הם מהווים תעודה רחבת היקף בעלת ערך היסטוריוגרפי וספרותי על תולדות יהדות פולין, יהדות שהיה לה תפקיד מרכזי בצמיחתה של התרבות העברית בארץ ישראל. אפשר לראות בחוברת זו "אתר של זיכרון" (lieu de memoire, מושג שטבע ההיסטוריון פייר נורה).⁶⁷ "חוברת פולין" לא זכתה לתהודה מיוחדת בביקורת עם צאתה, ואף לא להתייחסות במחקר בחלוף השנים. החוברת או יצירות מסוימות מתוכה נזכרו בכמה רשימות וסקירות קצרות בלבד בעיתונות בת הזמן. בכתב העת **גליונות** כתב פינחס לנדר, מן הכותבים בחוברת, כי מבעד לדברים שהועלו בחוברת מסתנן כאב שקט. הוא טען כי המאמרים במדור ההיסטורי חוזרים זה על דבריו של זה מפני שעשו שימוש באותם חומרים. זאת ועוד, בחוברת הושם דגש על גליציה, וחבל ארץ זה זכה להארה רחבה יותר מאזורים אחרים בפולין. ואמנם, כשליש מן המשתתפים בחוברת הם ילידי גליציה (ובהם ר' בנימין, אשר ברש, ישראל כהן, דב שטוק, פינחס לנדר ושלמה צמח). הוא סיים בשאלה אם ימיה של יהדות פולין מגיעים לסופם, ותשובתו היא: "אין מאמין בזה. אפילו לארכי-תלין הנאצי אין הכוח לעשות זאת". הוא הביע את עמדתו, שבבוא הימים אותו שבט ישוב לתפארתו, ו"חוברת פולין" תהיה עד לרחשי לב ונפש בימים של מצוקה.⁶⁸ בעיתון **הצופה**, יעקב צבי רימון, שחתם בשם העט "י. צדדי", שיבח את עורכי **מאזנים** על בחירתם להקדיש חוברת כפולה ליהדות פולין המתבוססת בדמיה. אולם הוא ביקר את העורכים על הטון העולה מן החוברת, שהוא נוסח של הספד, "כאילו, חלילה, על יד סתימת-הגולל ליהדות זו אנו עומדים". הוא טען כי יהדות זו, לצד יהדות ליטא ובסרביה, הן בבחינת "שכיב מרע", אך לא בבחינת מת. הוא כתב שהוא שואב תקווה מתולדותיה של יהדות פולין שעברה ניסיונות קשים בעבר ויצאה מהם שלמה ואף מחוזקת. הוא סיים את הרשימה הקצרצרה במילים: "יהדות פולין הייתה ותהיה!"⁶⁹

אף על פי שהתהודה לחוברת מעל דפי העיתונות העברית בארץ ישראל הייתה רחוקה מלהיות נרחבת, המפעל של "חוברת פולין" נתן השראה לקבצים נוספים לזכר קהילות. מיד לאחר הופעתה, פנה משה גרדון, מנהל מוסד ביאליק, אל יצחק גרינבוים בהצעה להקים ספרייה קטנה של מונוגרפיות על קהילות שונות. הוא ראה ב"חוברת פולין" דוגמה ראויה להתייחסות, גם אם דגם לא מושלם. הוא מתח ביקורת על חוברת זו וטען שניסיון זה, בפרט בחלקו הפובליציסטי, "משמש ביטוי לא להיאבקותה של יהדות פולניה לחיים עצמיים,

- 20 מצוטט אצל Klaus Hofmann, "Poetry After Auschwitz – Adorno's Dichtung", *German Life and Letters*, 58, 2 (2005), p. 182
- 21 יהדות פולין: מחזור הרצאות פומביות של מורי האוניברסיטה העברית, הורצו באוניברסיטה בין כ"ז בטבת ל"ז באדר א' ת"ש, ירושלים ת"ש (הדפסה מיוחדת מתוך מאזנים, חוברת תמוז-אב ת"ש). וראו: "הרצאות באוניברסיטה על יהדות פולין ואנגליה", הצופה, 10.1.1940, עמ' 3.
- 22 "ערכו ההיסטורי של המרכז היהודי שבפולין", חוברת פולין, עמ' 240-243; חזר ונדפס בספרו: מלחמות יהודי פולניה, תרע"ג-ת"ש, ירושלים תש"א, עמ' 464-466. ראו מאמריו הקודמים על פולין בכתב העת: "על חרבן יהדות פולין", מאזנים, כרך י', חוברת ב-ג (נג-נד) (שבט ת"ש), עמ' 161-168; מאזנים, כרך י', חוברת ד (נה) (אדר א' ת"ש), עמ' 381-389.
- 23 שמחה אסף, "החיים הפנימיים של יהודי פולין (לפני תקופת ההשכלה)", חוברת פולין, עמ' 199.
- 24 יוסף קלוזנר, "שלושת המרכזים של הספרות העברית החדשה בפולניה", שם, עמ' 224, ההדגשות במקור.
- 25 לעניין זה ראו הערתו של גדליה אלס (לימים: אלקשי) למאמר זה: ג"א, "קלות וחמורות" ("תגים"), גליונות, כרך אחד-עשר, חוברת ב (סב) (טבת תש"א), עמ' 106.
- 26 משה קליינמן, "גליציה מלפני שלשים וחמש שנים: פרקי זכרונות", חוברת פולין, עמ' 224-240; והמשכו: "גליציה לפני שלושים וחמש שנה", מאזנים, כרך יג, חוברת א-ב (סט-ע) (סיון-תמוז תש"א), עמ' 32-41; "גליציה לפני שלושים שנה (סוף)", שם, חוברת ה-ו (עג-עד), תשרי-חשוון תש"ב, עמ' 349-355.
- 27 העורך יעקב פיכמן ביקש במכתבו אל עגנון, שיכתוב על בוצ'אץ עבור החוברת: "לאו דוקא ספור, כי אם קטע אוטוביוגרפי, משהו מפגישותך הראשונות עם אישים רפרונטיביים – אולי קטע קטן בשם 'בוצ'אץ' שיהיה בו מאפיה האינטימי של עיר מולדתך, של גופה העליון", אולם עגנון לא נענה. ראו יעקב פיכמן, מכתב אל ש"י עגנון, ג' טבת ת"ש [15.12.1939], בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ארכיונים אישיים, ארכיון ש"י עגנון: 5:1412. כעבור זמן קצר פנה אליו פיכמן שוב וכתב: "לא השלמתי עם הרעיון, שמקומך יפקד בחוברת על פולין – אתה שגלית לי בהרבה מושג זה. [...] ואני חוזר ומבקש ממך לתת משהו לחוברת זו (דף זכרון אחד מימי הילדות)" (יעקב פיכמן, מכתב אל ש"י עגנון, [2.1.1940], שם; ההדגשות במקור).
- 28 יעקב פיכמן, מכתב אל ר' בנימין [ללא תאריך], גזנים, 99: 9752/395. ר' בנימין כתב אל יעקב פיכמן (כ"ו אייר ת"ש [3.6.1940]): "התחלתי באיזו כתיבה בשביל חוברת פולין: 'זכורוב עיר מולדתי'. כתבתי כבר כמה וכמה עמודי דפוס. קבק קרא ואמר שעלי להמשיך", גזנים, 8: 5072/1. ימים מספר לאחר מכן (ד' בסיון ת"ש [10.6.1940]) כתב ר' בנימין: "בקיצור אפשר שמה שכתבתי היה מספיק לפרסום אלא – שזה דורש ממש כתיבה מחדש ודוקא בהתבדדות גדולה ושכחת עולם ומלואו – ולך שכח בשעה זו את צרות העולם", גזנים, 8: 5073/1.
- 29 על כך העיד יעקב פיכמן, כי בימיו כעורך מאזנים, "גם ב'זכורוב' שלו אך חזל [ר' בנימין], וכבר פסק. [...] אף על פי כן, התחזק האיש, ולבקשת המערכת החדשה, עמד וכתב עוד שני פרקים חמודים". ראו "שירת זכורוב", דבר השבוע, 31.3.1950, עמ' 9. וראו המשכים לפרק זה: מאזנים, כרך יב, חוברת ה-ו (סז-סח) (ניסן-אייר תש"א), עמ' 298-304; שם, כרך יג, חוברת ג (עא) (אב תש"א), עמ' 137-145; שם, חוברת ה-ו (עג-עד) (תשרי-חשוון תש"ב), עמ' 304-313; שם, כרך יד, חוברת א (אדר תש"ב), עמ' 32-41; חלקו הראשון של הספר מזכורוב ועד כנרת: סיפורי זכרונות, תל-אביב תש"י, הוא צירוף של חמשת הפרקים שראו אור במאזנים לפי סדר פרסומם ובשינויים מעטים. חלקו השני של הספר מכיל חומרים נוספים תחת הכותרת "ברפובליקה הקטנה זכורוב". לצד הפרסום במאזנים פרסמו חלקים גם בעיתון הצופה: ר"ב, "הגיונות בזכורוב (פרק מתוך כתבי-היד של הספר 'זכורוב, עיר מולדתי')", הצופה, 25.7.1941, עמ' 7. בחודשים אוגוסט-
- "ברדיטשוב שחרבה (הספד על עיר)", מאזנים, יג, ג (עא) (אב תש"א), עמ' 135-133.
- 3 ג' שקד, "דברי אנשים החפצים 'דבריה' (לתולדות כתבי-העת הספרותיים בארץ-ישראל בין שתי מלחמות-עולם)", ביקורת ופרשנות, 18 (דצמבר 1982), עמ' 5-27. על השנים הראשונות להוצאת מאזנים ועל מעמדו המרכזי במרכז הספרותי הארץ-ישראלי, ראו: חגית הלפרין וזיוה שמיר, "ראשיתו של 'מאזנים'", מאזנים, ספר היובל (תרפ"ט-תשל"ט), מח (1979), עמ' 23-37.
- 4 נ' גרץ, ספרות ואידאולוגיה בארץ-ישראל בשנות השלושים, תל-אביב 1988, עמ' 100.
- 5 ע' סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991, עמ' 172-182 (להלן: סיון, דור תש"ח); רוני כוכבי-נהב, "כתוב זאת זיכרון בספר": דפוס זיכרון יהודי, ילקוט מורשת, פב (אוקטובר 2006), עמ' 123-146 (להלן: כוכבי-נהב, "דפוס זיכרון יהודי"); יהודית תידור באומל, "לזכרון עולם: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל", עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), עמ' 364-387 (להלן: תידור-באומל, "לזכרון עולם"); J. Kugelmann and J. Boyarin, Introduction, in ibid. (eds.), *From a Ruined Garden: The Memorial Books of Polish Jewry*, New York 1983, pp. 1-19. בערך "ספרי זיכרון" מאת אברהם ויין באנציקלופדיה של השואה מצוין כי הספר הראשון מסוג ספרי "זכור" שיצא לאור בתקופת השואה היה לאדזשער זיכור בוך שיצא בהוצאת ועד ההצלה המאוחד בניו יורק בשנת 1943; אברהם ויין, "ספרי זכרון", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, ירושלים 1990, ד, עמ' 893-894. כוכבי-נהב, שם, עמ' 123.
- 6 סיון, דור תש"ח, עמ' 174.
- 7 תידור-באומל, "לזכרון עולם", עמ' 370.
- 8 ד' פורת וי' ויץ (עורכים), בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939-1942 – קובץ תעודות, ירושלים 2002, עמ' 21-24 (להלן: פורת וויץ, בין מגן דוד לטלאי צהוב); י' גורני, קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בבריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה, בשנים 1939-1945, תל-אביב 2009, עמ' 87-31.
- 10 כך, למשל, ממחישם דבריו של א' הרטגלס בפתח החוברת שואת יהודי פולין, שהדאגה ליהדות פולין לא הייתה מוגבלת לאזור הכיבוש הנאצי בלבד, כי אם גם לאזור הכיבוש הסובייטי: "יהדות פולין בת שלשת המיליונים וחצי הולכת וגוועת בשני שטחי הכיבוש, ואם המלחמה לא תגמר בעוד מועד, אם לא יתרחש איזה נס, – כי אז ייאר על אדמתה של מדינת פולין רק בית-עלמין יהודי גדול." [ללא שם עורך], שואת יהודי פולין, ירושלים ת"ש, עמ' 4.
- 11 פורת וויץ, בין מגן דוד לטלאי צהוב, עמ' 23.
- 12 ב' קרופניק, "מאזן ספרותנו לתקופת השנה", הארץ, 13.9.1939, עמ' 3, ההדגשה במקור.
- 13 ב' בנשלוים, "הספרות העברית בפולין לפני חורבנה", דבר, 11.6.1940, עמ' 3-2.
- 14 על דרכו של יעקב פיכמן בשבע השנים שבהן היה עורך מאזנים (תרצ"ד-תש"א) ראו א"ב יפה, "יעקב פיכמן כעורך 'מאזנים'", מאזנים, ספר היובל (תרפ"ט-תשל"ט), מח (1979), עמ' 38-44.
- 15 יעקב פיכמן, מכתב אל ר' בנימין, 2.1.1940, גזנים, 99: 8221/243.
- 16 יעקב פיכמן, מכתב אל יצחק שנברג, 26.7.1940, גזנים, 131: א-45733.
- 17 הנתונים הביוגרפיים במאמר זה מבוססים בעיקר על ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים (2 כרכים), מרחביה 1965-1967.
- 18 נורית גוברין, "מאניפסטים ספרותיים", בתוך: הנ"ל (עורכת), מאניפסטים ספרותיים, תל-אביב 1983, עמ' א-ה; פורסם גם בספרה: קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, כרך ב, תל-אביב 2002, עמ' 9-14.
- 19 יעקב פיכמן, ללא כותרת, מאזנים, כרך יא, חוברת ג-ד (נט-ס) (תמוז-אב ת"ש), עמ' 161-162 (להלן: חוברת פולין).

- 42 אפשר ללמוד על כך ממכתבו אל צבי וויסלבסקי מינואר 1940: "עלי להתכונן לחוב' על פולין. [...] חושב אני, שהחוב' תצליח: הבטיחו רבים וכן טובים. אני אומר לכתוב בעדה מסה בשם 'נוסח פולין'". יעקב פיכמן, מכתב אל צבי וויסלבסקי, 3.1.1940, **גנזים**, 69: א-7890; ההדגשה במקור.
- 43 יעקב פיכמן, "נוסח פולין: פתיחה למסה", **חוברת פולין**, עמ' 301; ההדגשות במקור. נכלל בספרו: **רוחות מנגנות: סופרי פולין ירושלים 1952**, עמ' 9-14.
- 44 נורית גוברין, "מְשֻׁקָּם מרחוק: התגובות על השואה בספרות העברית של מי שלא היו 'שם'", **צפון: קובץ ספרותי**, ד (תשנ"ו), עמ' 209-230; כונס בספרה: **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרך א, תל-אביב 2002, עמ' 303-323.
- 45 דוד רוקח, "ימים", **חוברת פולין**, עמ' 288-289; נדפס בספרו: **ימים עשנים**, ירושלים תש"א, עמ' נג-נד.
- 46 פינחס לנדר, "בני גילי", **חוברת פולין**, עמ' 298-300; תחום: "תל-אביב, ת"ש".
- 47 פינחס לנדר [בחתימת: פ' עי], "שנתים לשואת פולין", **גליונות**, כרך יב, חוברת י (ע) (תשרי תש"ב), עמ' 209-210.
- 48 אברהם רייזן, "סחר-סחר!", עברית: א' גרינשפאן, **חוברת פולין**, עמ' 300.
- 49 ש"י פינלס, "התקופה האחרונה ביצירה העברית", שם, עמ' 316.
- 50 נתן גרינבלאט, "שלשה ספרים על חרבן פולין", שם.
- 51 ר' בנימין, "משהו", שם, עמ' 320.
- 52 שם, עמ' 323. בינואר 1941, חודשים מספר לאחר פרסום הרשימה, ראה אור הספר בתרגומו של מנחם זלמן וולפובסקי במסגרת ספריית רמון של הוצאת מוסד ביאליק.
- 53 יעקב פיכמן [בחתימת: פלאי], "בשוליי-היריעה", **חוברת פולין**, עמ' 327.
- 54 שם, עמ' 328.
- 55 י' סערוני, "בשבבי הזכרון", שם, עמ' 331-332; ההדגשות במקור.
- 56 עמנואל בן-גוריון, "עם סיומם של 'דברי ימי עם עולם'", שם, עמ' 333.
- 57 פ' נורה, "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום", **זמנים**, 45 (1993), עמ' 5-19.
- 58 פינחס לנדר [בחתימת: פ'], "יהדות פולין" ("ילקוט קטן"), **גליונות**, כרך 11, חוברת א (סא) (תשרי-כסלו תש"א), עמ' 50; פענוח שם העט נסמך על יהושע ברזלי (פולמן) (עורך), **גליונות' תרצ"ד-תש"ו: ביבליוגרפיה**, תל-אביב תשל"ג, עמ' 174.
- 59 י"צ רמון [בחתימת: י' צדדן], "למספידים את יהדות פולין" ("קמטים"), **הצופה**, 27.8.1940, עמ' 2. פענוח שם העט נסמך על: אוריאל אופק, **ספרות הילדים העברית**, תל-אביב 1988, עמ' 451-452.
- 60 מ' גרדון, מכתב אל י' גרינבוים, 2.9.1940, הארכיון הציוני המרכזי, S46/317.
- 61 לכרך זה של **כנסת** התודעתי לראשונה בקורס של פרופ' נורית גוברין, "ממרכזים למרכז", בחוג לספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב (תשס"ד).
- 62 רוני כוכבינהב טוענת כי ראו אור קרוב לאלף ספרי "זכור" לקהילות שנחרבו. הנ"ל, "דפוס זיכרון יהודי", עמ' 129.
- ספטמבר 1949, לקראת פרסום הספר, חזר ר' בנימין לפרסם קטעים תחת הכותרת "בריפובליקה הקטנה זכורוב" בעיתון **הצופה**. על פרשת הוצאת הספר ראו בהרחבה: י' כהן, "ר' בנימין", **פנים אל פנים**, תל-אביב 1979, עמ' 95-123.
- 30 ר' בנימין, "זכורוב, עיר מולדתי (פתיחה לספר)", **חוברת פולין**, עמ' 250.
- 31 דוד זכאי, מכתב אל ר' בנימין, ער"ח אדר תש"ב [17.2.1942], **גנזים**, 99: א-24665.
- 32 ג' שופמן, "זכורוב, עיר מולדתי" ("שתיים שלוש שורות"), **דבר**, 20.2.1942, עמ' 3; על תגובתו של שופמן אפשר ללמוד גם מתוך: יעקב פיכמן, מכתב אל ר' בנימין, ז' תשרי [ללא ציון שנה], **גנזים**, 99: 8225/247.
- 33 ראו מחקרה של דינה פורת על תנועה זו: "אל דמי! אנשי רוח בארץ ישראל נוכח השואה 1943-1945", **הציונות**, ח (1983), עמ' 245-275; חזר ונדפס תחת הכותרת: "בין הבנה להנצחה – אל דמי", אנשי רוח בארץ-ישראל נוכח השואה, 1943-1945" בספרה: **קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה**, תל-אביב וירושלים 2011, עמ' 45-80.
- 34 חלק מהקטעים נדפס שוב: ש' שלום "ילדות בגולה", **דבר**, 26.12.1941, עמ' 3; שם נכתב, בשולי היצירה: "מתוך ספר הסיפורים **היד השניה** המופיע בקרוב בהוצאת 'גזית'" (על כך בהערה הבאה).
- 35 ש' שלום, "ילדות בגולה (פרק)", **חוברת פולין**, עמ' 262; נדפס בספרו: **היד השניה: ספורים**, תל-אביב תש"ב, עמ' 7-16 (בשינויים).
- 36 א' ברש, "רגלים מקצצות", **חוברת פולין**, עמ' 254-259; בשולי הסיפור נכתב: "מתוך הספר 'אלה אזכרה'". ברש לא פרסם ספר בשם זה, אולם באוסף **כתבי אשר ברש**, תל-אביב 1952, מופיע הסיפור בחטיבה שכותרתה "אלה אזכרה". נפתלי טוקר משייך את הסיפור במחקרו לחטיבת סיפורי הילדות של ברש, כאשר החומרים הביוגרפיים "מאפשרים להתחקות אחר סביבתו החברתית והרוחנית של הילד ממנה ניזון וקלט את נכסיו הערכיים". נ' טוקר, **חיזון חולות וירכתי עולם: על זיקת המקום והזמן בסיפורי אשר ברש**, גבעתיים 1980, עמ' 116.
- 37 י' שטיינברג, "ורשה", **חוברת פולין**, עמ' 245.
- 38 י' כהן, "באספקלריה של עיר אחת", שם, עמ' 270; נכלל בקובץ: יהודה בורלא (עורך), **מבית: קובץ ספרותי מסופרי ארץ-ישראל לאחים השרידים באירופה**, תל-אביב תש"ו, עמ' 220-227; וכך בתוך: י' כהן (עורך), **ספר בוטשאטש: מצבת זכרון לקהילה קדושה**, תל-אביב תש"ז, עמ' 92-97 (תחת הכותרת: "על קהילת בוצ'אץ", ובשינויים קלים).
- 39 א"ז אשכולי, "שרטוטי לודז'", **חוברת פולין**, עמ' 282; לימים, הוציא לאור ספר זיכרון לקהילת לודז': **קהילת לודז': תולדות עיר ואם בישראל**, ירושלים 1948.
- 40 ב' בנשלום, "אנו הולכים לוילנא", **חוברת פולין**, עמ' 278.
- 41 בשולי הרשימה הופיע הכיתוב: "מתוך הספר ת"ש בפולין". אין סימן לכך שספר בשם זה יצא לאור, אולם בשנת 1944 ראה אור ספר העדות שלו, **בסער ביום סופה**.